УДК 929.7(470.41)

Т.Н. Галиуллин

ТАРИХТА ҺӘМ ФӘНДӘ ҮЗ УРЫНЫ БАР
(Галим, җәмәгать эшлеклесе Мансур Хәсәнов истәлегенә)

Статья посвящена анализу научного и общественного наследия академика, первого Президента Академии наук Республики Татарстан Мансура Хасанова (1930–2010). Автор рассматривает основные этапы его биографии, вклад в развитие татарской филологии, исследование творчества Галимджана Ибрагимова и организацию академической науки в Татарстане. Особое внимание уделяется роли М. Хасанова как наставника целого поколения исследователей, его педагогическим и общественным инициативам, а также формированию национальной научной школы. Новизна статьи заключается в осмыслении фигуры ученого не только через его труды, но и через личные воспоминания современников, что позволяет показать целостный образ ученого и общественного деятеля в контексте истории татарской культуры второй половины XX – начала XXI в. В результате выявляется значимость деятельности М. Хасанова для сохранения и развития национального наследия, формирования институциональных основ науки и утверждения авторитета татарской филологии на общероссийском и международном уровнях.

Ключевые слова: Мансур Хасанов, Академия наук Республики Татарстан, татарская филология, Галимджан Ибрагимов, научное наследие, культурная память, общественная деятельность.

This article analyzes the scientific and social legacy of Academician Mansur Khasanov (1930–2010), the first President of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The author examines the main stages of his biography, his contribution to the development of Tatar philology, his research into the work of Galimdzhan Ibragimov, and the organization of academic science in Tatarstan. Particular attention is paid to Khasanov's role as a mentor to an entire generation of researchers, his pedagogical and social initiatives and the formation of a national scientific school. The article's novelty lies in its understanding of the scholar's figure not only through his works but also through the personal memoirs of his contemporaries, allowing for a holistic portrayal of the scholar and public figure within the context of the history of Tatar culture from the second half of the 20th to the early 21st centuries. This study reveals the significance of Khasanov's work for the preservation and development of national heritage, the formation of the institutional foundations of science and the assertion of the authority of Tatar philology at the national and international levels.

Keywords: Mansur Khasanov, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Tatar philology, Galimdzhan Ibragimov, scientific heritage, cultural memory, social activities.

Яшьлек, бигрәк тә студент елларын кире кайтарып булмаган шикелле, аларны зиһенеңнән сызып ташлавы да мөмкин түгел. Мәктәп укытучылары, уку йортлары мөгаллимнәренең ата-ана кебек үк

кадерле һәм газиз шәхесләр булуы «кызыл сүз» өчен генә әйтелмиләр икән.

Үзе исән-имин чагында да, рухи дөньяга – ахирәткә күчкәннән соң да, күренекле галим, Татарстан Фәннәр академиясен гамәлгә куючылардан һәм аның беренче президенты булган Мансур Хәсән углы Хәсәнов (1930–2010) студент елларымнан алып бүгенге көнгәчә минем остазым, киңәшчем булып кала. Әлбәттә, бу фикеремне мин күпсанлы фәнни китаплар, җыентыклар авторы һәм күренекле җәмәгать эшлеклесенең укучылары, дәвамчылары бихисап икәнлеген белеп әйтәм.

Мисалларны читтән эзләп тормастан, 1956–1961 елларда бер төркемдә укып, М. Хәсәновтан дәресләр алган гамәлдәге фән докторлары, күренекле галимнәр И. Бәширова, Ф. Юсупов һәм «минем Аязым» дип «зәңгәр экраннан төшмәгән» Нәкыя Гыйләҗевалар белән очрашкан саен, ул чордагы «студент – укытучы» форматындагы тәүге очрашуыбызны һәм аның дәресләрен сагынып искә алуыбызны гына язып үтим.

Көннәребезнең берсендә старостабыз Илдар Әүхәдиев аудиториягә: «Игътибар белән тыңлавыгызны сорыйм, – дип килеп керде. – Бүген икенче парга әдәбият дәресенә яшь галим Мансур Хәсәнов керәчәк, ул безгә Галимҗан Ибраһимов иҗаты буенча махсус курс укыячак. Кафедра мөдире: «Игътибар белән тыңлагыз, язып барыгыз, яшь булса да, әзерлекле галим», – диде.

Укытучыларның төрлесен күргән дүртенче курс студентларын инде берни белән дә гаҗәпләндереп булмый кебек иде. Старостабызга ачыкламыш сораулар биреп тә өлгермәдек, кинәт ишек ачылды һәм аудиториягә уртачадан озынчарак буйлы, җиңел хәрәкәтле, безнең фаразыбызча, 28–30 яшьләрдәге ир-ат килеп керде һәм, җиңелчә генә башын иеп исәнләшкәннән чоң, алдына салган кәгазенә караштырып, укыячак лекциясенең темасын әйткәннән соң, үзе белән таныштырып алды.

Ул тумышы белән Зәй районының Бигеш авылыннан икән. Әтиәнисе һаман шунда яшиләр, ди. Җидееллык авыл мәктәбен тәмамлаганнан соң, укуын дәвам итү, белгечлек алу өчен еракка китеп тормыйча, үсмер күрше Алабуганың китапханә техникумына юл тота. Аны уңышлы тәмамлагач, шунда ук ике ел клуб мөдире булып эшләп алганнан соң, белем алуын дәвам итү нияте аны Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә алып килә. Ул шунда киләчәген дә, бәхетен дә таба [2: 587–589].

Белемгә омтылучан, максатчан үсмер студент елларында ук, бигрәк тә Казан дәүләт университеты дипломы алган көннән алып, Галимҗан Ибраһимов иҗаты, шәхесе, язмышы белән кызыксына башлый һәм соңгы сулышына кадәр аның иң турылыклы һәм фидакяр өйрәнүчеләренең берсе дәрәҗәсенә күтәрелә [7]. Алдагы берничә елда ул «Татарстан яшьләре» газетасының мөхәррире булып эшләп ала. Басманың эчтәлегенә яшьлек рухы иңдереп, аның

тиражын шактый арттыруга ирешә. Аңа журналистика белән озаклап шөгыльләнергә насыйп булмый – Мансурны аспирантурага чакырып алалар. Нәкъ шул чорда Г. Ибраһимов исеменнән һәртөрле ярлыклар алып ташлана һәм аның иҗатын, әдәби, гыйльми, эстетик мирасын халыкка кайтару, гомумән исемен аклау, фәнни өйрәнү чоры башлана. Нәкъ менә шул изге бурычларны үтәү өчен, үзен намуслы каләм иясе итеп таныта башлаган яшь галим Мансур Хәсәнов лаеклы дип табыла, аспирантураны тәмамлагач, шунда ук эшкә калдырыла һәм университетның тарих-филология факультетының өлкән укытучысы, бераздан декан урынбасары итеп билгеләнә.

Тарих өчен генә булса да, шул чордагы мөхтәрәм өлкәннәребезне искә алып, атап үтәсем килә. Аерым алганда, 1950–1980 елларда укыганнарга Л. Җәләй, Х. Госман, Д. Тумашева, И. Нуруллин, Х. Ярми, Я. Агишев кебек бөтен татар дөньясының горурлыгы булган галимнәр гыйлем бирәләр һәм аларга татар титаны Г. Ибраһимовның иҗатын, әдәби, гыйльми, фәлсәфи мирасын саклап буыннарга тапшырачак яңа буын галиме Мансур Хәсәнов килеп кушыла. Яшь укытучыбыз тәүге лекцияләрендә Г. Ибраһимовның тормыш юлы, иҗат баскычлары белән таныштырганнан соң, аның сәяси, иҗтимагый карашларын ачыклауга килеп җиткәч, түбәндәге юлларны язып баруыбызны «тикшереп» торды: «Февраль, аннан соң Октябрь социалистик революциясе аның дөньяга карашларын чарладылар һәм Г. Ибраһимовны большевиклар партиясе һәм марксистик идеяләр белән бәйләделәр һәм ул бөтен иҗатын гомере буенча шул концепциядән чыгып бәяләде» [7].

Яшь галим Г. Ибраһимов иҗатына нисбәтән гомуми методологик керештән соң, аның башлангыч чор иҗатына тукталып, «Яз башы», «Диңгездә», «Карак мулла», «Мәрхүмнең дәфтәреннән», «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы»,»Татар хатыны ниләр күрми», «Яшь йөрәкләр» әсәрләренең эчтәлек һәм мәгънәви юнәлешләренә басым ясап, аларның сүз-сурәт байлыкларына, психологик алымнарының төрлелегенә иркенләп тукталды [7].

Без, университетта укуны тәмамлап, диплом алып чыккан 1961 елда М. Хәсәнов, нигездә, Г. Ибраһимов иҗатын өйрәнүгә багышланган хезмәтләренә таянып, кандидатлык диссертациясен яклый, ә 1971 елда бу юнәлештәге фәнни тикшеренүләрен дәвам итеп, Г. Ибраһимов мирасын киңрәк колачлап һәм шул чорда яшәп иҗат иткән Г. Исхакый, Гали Рәхим, Г. Сәгъди, Г. Толымбайский һәм башка әдипләр иҗаты белән чагыштырып язылган докторлык диссертациясен Казан университетында яклагач, берничә елдан соң Министрлар советы рәисенең урынбасары итеп тәгаенләнә.

Гомере дәвамында Мансур Хәсәнов нинди генә җаваплы вазифаларда эшләмәсен, ул бер мизгелгә дә Г. Ибраһимов иҗатын, әдәби һәм фәнни мирасын өйрәнүдән туктамый. «Галимҗан Ибраһимов. Тормышы һәм иҗат юлы» исемле китабын 1964 елда бастырып чыгарса [8], 1969 елда аның тулыландырылган нөсхәсен рус телендә тәкъдим

итә: «Галимджан Ибрагимов (о жизни и творчестве писателя)» [6]. М. Хәсәновның әлеге хезмәтләре М. Гайнуллин, И. Нуруллин, Г. Халит, Р. Рамазанов, В. Разумович һ. б. галимнәрнең, тәнкыйтьчеләрнең уңай бәясенә лаек булалар.

Галим, үткән гасырның соңгы чирегендә җаваплы рәсми урыннар биләгәндә дә, нәзари эзләнүләрдән читләшми, реализм, натурализм һәм романтизм кебек иҗат методларының әдәби үсештә уйнаган рольләре турындагы фикерләре белән фәнни басмаларда уртаклашып тора. Ул романтизмны, объектив һәм субъектив агымнарның синтезы буларак, Г. Ибраһимов иҗатында үсештәге күренеш дип бәяли [6].

1980 елда М. Хәсәновның «Инттернационализмның җанлы традицияләре» дигән мәкаләләр җыентыгы басылып чыга. Шул чорның кырыс сәяси таләпләрен исәпкә алу мәҗбүрияте сизелсә дә, Г. Тукай («Тукай хакында сүз»), Г. Ибраһимов («Әдипнең бөеклеге»), Г. Камал («Татар драматургиясенә һәм театрына нигез салучы») мәкаләләрендә күренекле татар әдипләренең иҗади портретларын тудыру аша әлеге шәхесләребез яшәп иҗат иткән чорның әйдәп баручы тенденцияләрен ачып бирүгә ирешә [9].

«Писатель, ученый, революционер: страницы жизни и творчества Галимджана Ибрагимова» (1987) монографиясе – әдипнең сюжет кору үзенчәлекләрен, сүз-сурәт муллыгын, кеше кичерешләрен ачуы белән бүгенге көндә дә төрле милләт һәм катлам укучыларга тәкъдим итәрлек хезмәтләренең берсе [7].

Үткән гасырның соңгы чирегендә Татарстанның төрле, бигрәк тә фән-техника, әдәбият һәм мәдәният өлкәләрендә ирешкән уңышларын һәм һәр юнәлештә югары квалификацияле галимнәренең җитәрлек булуын исәпкә алып, Казанда Татарстан Фәннәр академиясен оештыруга рөхсәт бирелә. Аның беренче президентын сайлау киң җәмәгатьчелек катнашында алып барыла. 1991 елда берничә кандидатура арасыннан яңа оешкан Фәннәр академиясенең беренче президенты итеп Мансур Хәсәнов сайлана.

Җыеп кына әйткәндә, Академиягә нигез салуда М. Хәсәнов зур оештыру эшләре алып бара һәм яңа фәнни оешманың абруен күтәрү, үстерү юнәлешендә күп мәсьәләләрне чишүне үз өстенә ала. Аерым алганда, ул уку йортлары ректорларын, төрле фәнни-гамәли юнәлешләрне иңләгән институт, фирма җитәкчеләрен фәнни-гамәли оешмага таяныч итеп туплап, күбесен Академия мәнфәгатьләрен үтәүгә «буйсындыра» алды.

Агымдагы елның 25 июнендә олы галим, күренекле җәмәгать эшлеклесе, милли җанлы Мансур Хәсәновның тууына 95 ел тулды. Әле үзе исән-имин чакта ук аның иҗатына һәм шәхесенә лаеклы бәя бирелә торды: Г. Халит [5], Г. Ахунов [1], А. Әхмәдуллин [3], С. Ибраһимова [4] һ.б.ның мәкаләләре матбугатта дөнья күрде.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты төзегән «Рухи мирас, эзләнүләр һәм табышлар» дип аталган коллектив хезмәтнең өченче чыгарылышында гомерен Галимҗан Ибраһимов

шәхесен һәм иҗатын өйрәнүгә багышлаган Мансур Хәсәнов үзе һәм аның хезмәтләре читтәрәк калган дигән тәэсир туды. Шул ук җыентыкта урын алган «Ак тапларны киметәсе иде» дигән мәкаләсендә М. Хәсәнов белән аралашып калган, хәзергәчә иҗаттан читләшмәгән өлкән язучыбыз Лирон Хәмидуллин аны «Г. Ибраһимов иҗатын барлау өлкәсендә зур эшләр башкарган олуг галим», – дип атый [10: 203]. Л. Хәмидуллинның мәкаләсенең исемендә яңгыраган фикерне Мансур Хәсәновның юбилей елы уңаеннан әйтелергә һәм үтәлергә тиешле иң изге теләкләрнең берсе дип кабул итәргә тиешбез дип фаразлыйм.

Әдәбият

1. *Ахунов Г.* Без – Тукайлы дөнья кешесе // Идел. 2000. № 6.

2. Әдипләребез. 2 т. (Л–Я). Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 735 б.

3. *Әхмәдуллин А.* Олы галим, күренекле җәмәгать эшлеклесе // Казан утлары. 2000. № 6. Б. 161–167.

4. *Ибраһимова С.* Туган, әти, дәү әти // Сөембикә. 2000. № 6.

5. *Халит Г.* Көрәшче әдип портреты // Казан утлары. 1970. № 11. Б. 109–115.

6. *Хасанов М.Х.* Галимджан Ибрагимов (1887–1938): краткий очерк жизни и творчества. Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. 432 с.

7. *Хасанов М.Х.* Писатель, ученый, революционер: страницы жизни и творчества Г. Ибрагимова. М.: Наука, 1987. 316 с.

8. *Хәсәнов М.Х.* Галимҗан Ибраһимов: тормышы һәм иҗат юлы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. 332 б.

9. *Хәсәнов М.Х.* Интернационализмның җанлы традицияләре: әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 262 б.

10. *Хәмидуллин Л.* Ак тапларны киметәсе иде // Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. Казань: ИЯЛИ, 2017. Вып. 3. 336 с.

Галиуллин Тәлгат Нәби улы,
филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы (Казан)

Галиуллин Талгат Набиевич,
доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан (Казань)

galiullinafavziya@mail.ru